

Arkeologisk schaktövervakning i KYRKOOGATAN

vid markarbeten utanför kv Gäddan 1, RAÅ 194
Hedemora stad och kommun, Dalarna

ARKEOLOGISK RAPPORT

2009:14

Dalarnas museum

Arkeologisk schaktövervakning i
KYRKO GATAN

vid markarbeten utanför kv Gäddan 1, RAÄ 194
Hedemora stad och kommun, Dalarna

Karl-Fredrik Lindberg

ARKEOLOGISK RAPPORT

2009:14

Dalarnas museum

Renritning: Karl-Fredrik Lindberg

Form: Eva Carlsson

Vinjett: Sven-Olof Gudmunds

Framsida: Vid markarbetena för den nya luftkanalen till källaren vid kv Gäddan 1 i Hedemora upptäcktes grunden till ett hus som brunnit ned vid stadsbranden 1754.

Foto: Karl-Fredrik Lindberg.

Rapporten kan beställas från Dalarnas museum, Box 22, 791 21 FALUN
tfn 023-76 55 00, fax 023-283 58, e-post info@dalarnasmuseum.se

© Lantmäteriverket Gävle 2006. Medgivande MS2006/02203

© Dalarnas museum 2009

Tryck: Dalarnas museum, Falun, 2009

ISSN 1400-8815

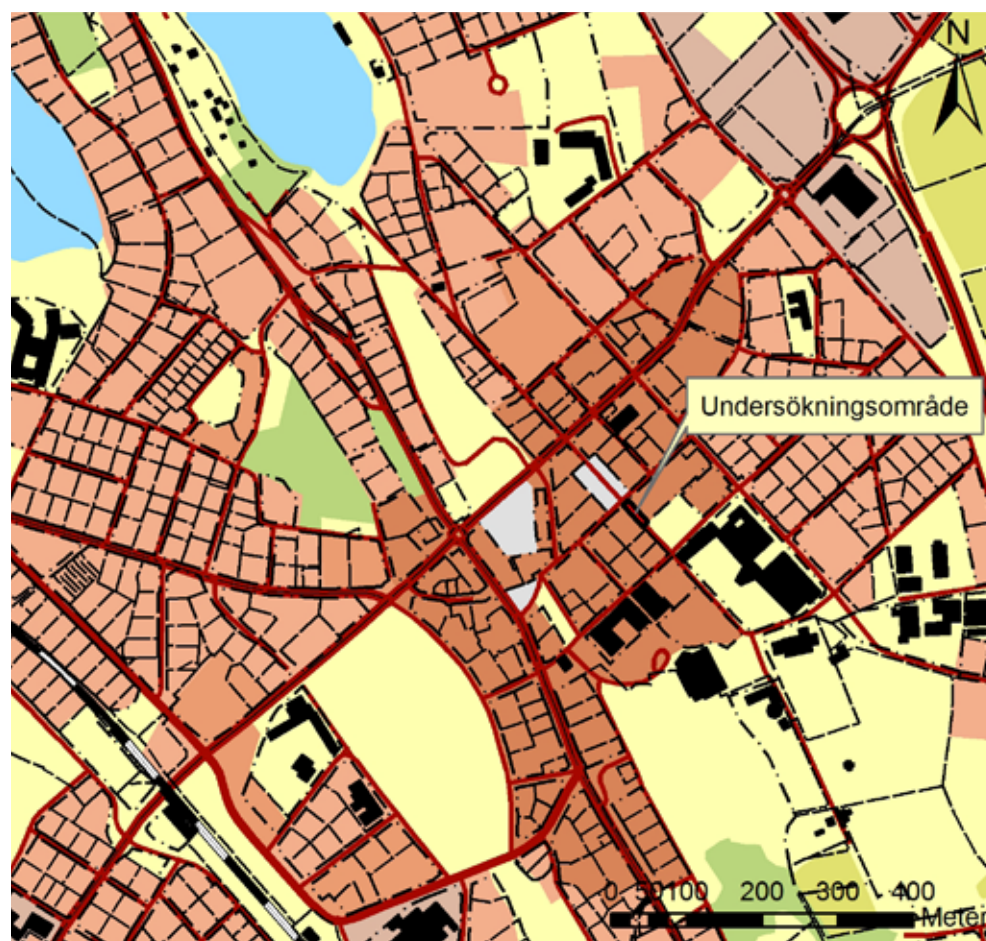
Innehåll

Inledning	5
Syfte.....	6
Metod.....	6
Kunskapsläge.....	6
Undersökning.....	9
Resultat	9
Tolkning.....	10
Sammanfattning	11
Referenser.....	12
Arkiv	12
Tekniska och administrativa uppgifter	12

Inledning

I samband med gatuarbete i Kyrkogatan intill fastigheterna Gäddan 1 och Hedemora 6:1 (figur 1), Hedemora socken och kommun utfördes en schaktövervakning av Dalarnas museum i enlighet med länsstyrelsens beslut dnr 431-11875-08. Anledningen till schaktövervakningen var att gatuarbetet låg inom Hedemoras gamla stadskärna RAÄ 194 och tangerade uppgift om myntverk RAÄ 250.

Tre fältbesök gjordes under perioden 16-24 juli med en sammanlagd tid av 12 timmar. Vid schaktövervakningen kunde spår från stadsbebyggelsen före branden 1754 noteras där bland annat den tidigare stadsplanen som beskrivits i gamla skriftliga källor kunde konfirmeras.

Figur 1. Undersökningsområdet kan ses som en röd markering på fastighetskartan. Skala 1:10 000.

Syfte

Syftet med den arkeologiska förundersökningen var att avgränsa fornlämningen inom schaktet och dokumentera de kulturlager och anläggningar som eventuellt framkom. Förundersökningen skall även ge ett fullgott underlag för bedömningen av fornlämningens kunskapspotential inför ett eventuellt beslut om särskild undersökning.

Metod

Schaktningen följdes av en arkeolog. De kulturlager och bebyggelse rester som framkom undersöktes och dokumenterades. När schakten var färdiggrävda finrensades sektioner och botten för att sedan dokumenteras med ritning, digitalt foto och en beskrivning. Inmätningen skedde utifrån angränsande byggnader.

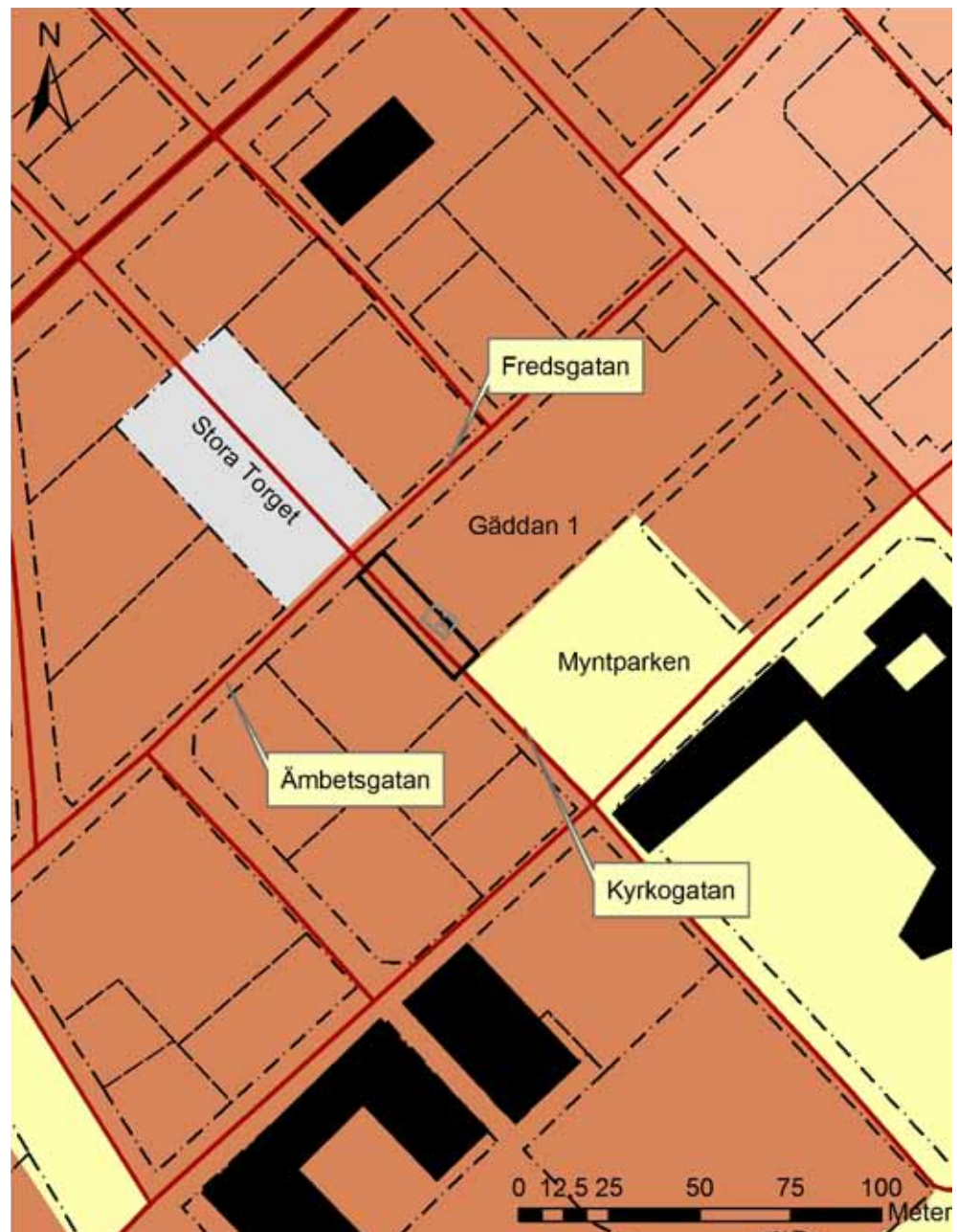
Kunskapsläge

Kyrkogatan längsmed kvarteren Gäddan 1 och Hedemora 6:1 (Myntparken) ligger inom fornlämning nr 194 i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister över Hedemora socken, vilket består av Hedemora stads gamla stadslager där lämningar från medeltid till 1600-tal kan förväntas påträffas. I söder kan även fornlämning nr 250 komma att beröras. Den består av uppgift om myntverk. Myntverket anlades av Gustav Vasa 1521 och var i bruk endast till 1524.

Hedemora ligger på en markerad rullstensås (Badelundaåsen) mellan små sjöar och torvmarker, så kallade åsgropar (Eriksson 1982:16). Här gick handelsvägen förbi från Stockholm, Västerås och Uppsala upp mot Tuna, Kopparberget och övre Dalarna och här möttes vägarna från kringliggande trakter (Sundström & Olsson 1991:7ff). Detta vägnät ledde till att en medeltida knutpunkt växte fram, området motsvarar ungefär nuvarande Stora Torget. Även bergsbrukets expansion är associerat med Hedemoras uppkomst (Folin 1978:8). Hedemora nämns första gången 1362 som Parochia Henamorum, Hedemora socken (Ståhl 1982:343; Sundström & Olsson 1991:7). År 1414 kallas Hedemora för "køpstadher" (marknadsplats) och 1446 fick orten marknadsprivilegier (Trotzig 1943:22f). Några stadsprivilegier är inte kända förrän 1459, men troligen hade staden drivit köpenskap sedan länge. Hela södra Dalarna och Bergslagen var involverade i Hedemoras torg- och marknadshandel (Trotzig 1943:9).

Kyrkogatan blev inte bebyggd förrän mot slutet av 1500-talet då marken övertogs av staden. Tidigare brukades jorden av Kyrkoherdebostället. Myntgården, som eventuellt legat i kvarteret Gäddan 1 eller i nuvarande Myntparken, tillverkade 1521–24 så kallade dalklippingar som Gustaf Vasa använde i befrielsekriget (Trotzig 1943:76ff; Olsson 1971:11, 33).

Två stora bränder har präglat Hedemora stad, den första inträffade 1754 då nästan hela staden brann upp (Sundström & Olsson 1991:13ff). Stadsbranden 1754 började i Gäddan 1 av en oförsiktig svenskskomakare som arbetade i den handelsgård som Erik Hult drev i kvarteret. Bebyggelsen i Gäddan 1 brann upp men tomten återbebyggdes troligen ganska omgående. Efter branden 1754 lades en ny stadsplan med bredare och rakare gator, rätvinkliga byggnadskvarter och Stora Torget minskades åt norr. Både Kyrkogatan och Fredsgatan som ligger längs kvarteret Gäddans västra och norra sida fick en nyare och rakare sträckning. Gällande undersökningsområdet mer specifikt så rätades

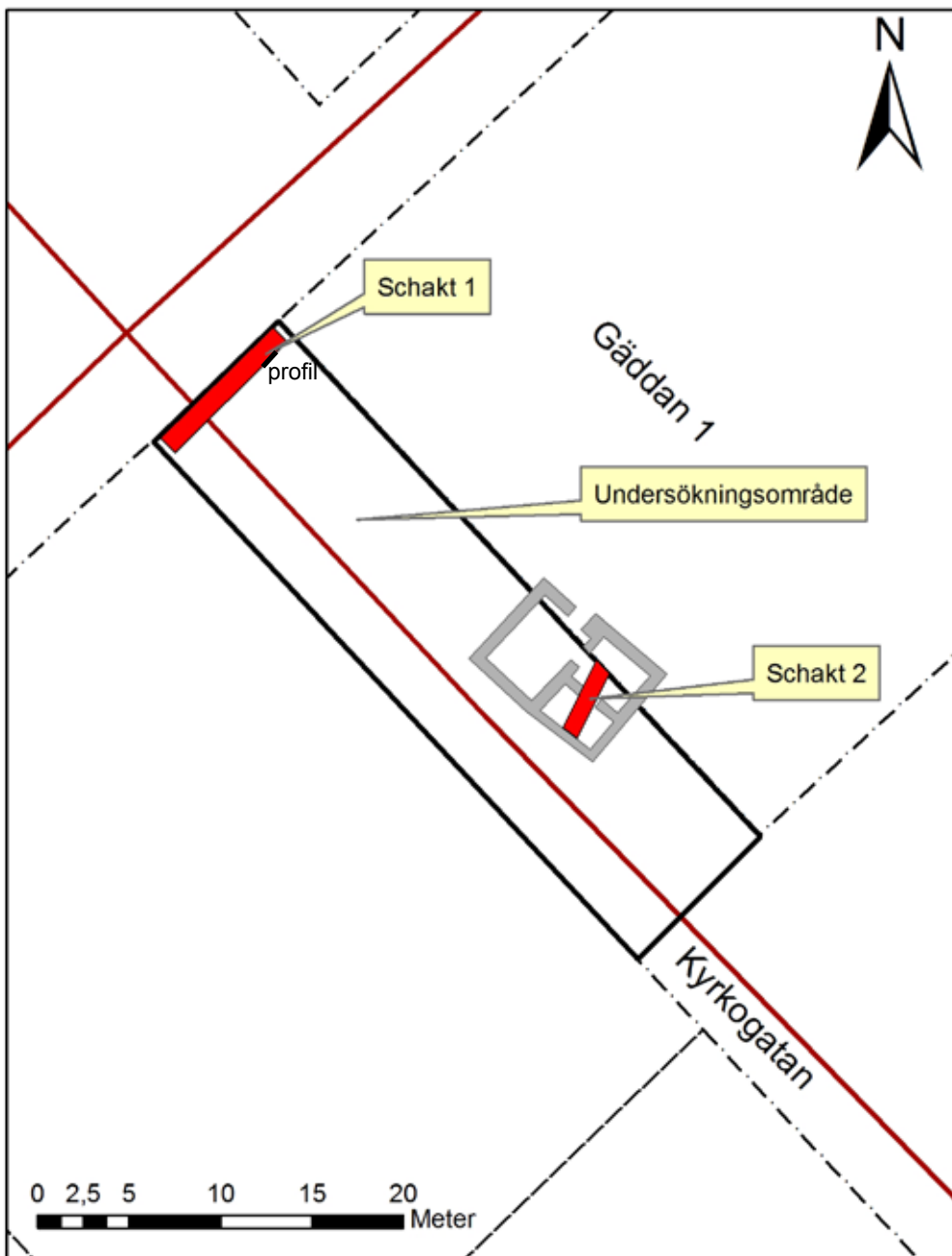

Figur 2. Fastighetskartan med de omnämnda platserna utmärkta. Undersökningsområdet har en svart begränsningslinje.

Kyrkogatan ut och breddades till cirka 10 meter och en bit av Gäddan 1 nordvästra hörn försvann i och med uträtningen av Fredsgatan. Den återbebyggda gården revs antagligen på 1840-talet och ersattes av en ny byggnad som dock brann upp i nästa stora brand 1849. Då ägdes gården av Hulting som genast återuppbyggde gården.

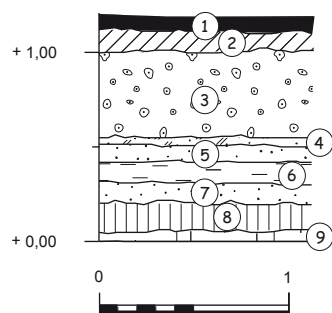
Nästa storbrand skedde 1849 och kvarteren kring Kyrkogatan eldhärjades inklusive hela kvarteret Gäddan 1, nuvarande Myntparken och kvarteren på andra sidan Kyrkogatan (Storcken 1, 2 och 3).

Under Kyrkogatan, invid portlidret, finns idag en källare med tre rum bestående av grästenväggar och slagna tunnvalv av tegel. Troligen är källaren från 1600-talet eller äldre. Läget på källaren visar på den breddning av Kyrkogatan som gjordes när stadsplanen lades efter första branden.

Figur 3. Schaktplan över undersökningen vid Gäddan 1. Profilen, figur 4, är markerad med svart och källarens läge med grått. Skala 1:400.

Av de tidigare undersökningarna som gjorts i området är det främst en grävning från 2005 i Gäddan 1 där resultaten har bäring för denna undersökning. Inne på tomten till Gäddan 1 så grävdes ett schakt inför anläggning av en parkeringsplats. Där återfanns sentida mörkfärgningar/nedgrävningar som kan ha samband med en mindre byggnad som tidigare stod på platsen. Därtill grävdes en mindre grop under golvet inne i ett av de befintliga husen mot Kyrkogatan. Schaktväggarna uppvisade ett flertal lager såväl påförda sandlager som avsatta kulturlager och två horisonter med brandlager som troligen har samband med de två stora stadsbränderna. Mot botten, direkt på den naturliga mon, fanns ett lager med äldre odlingsjord (Lögquist 2004).

- 1 Asfalt och ett tunt bärlager sand.
- 2 Kullerstenslager.
- 3 Påfört lager av sand och morän.
- 4 Brandlager bestående av rödbränd sand, kol, sot och tegelfragment.
- 5 Brun sand, möjligen bärlager.
- 6 Kulturlager bestående av brun lera med kritpipor, kobben, sot och kol. Diffust i kanterna.
- 7 Brunröd sand, möjligen ett bärlager.
- 8 Kulturlager bestående av mörkbrun humös sand med enstaka kritpipor, rödgods, kol och sot. Enstaka stenar av kullerstenstyp kunde ses men inget sammanhängande skikt.
- 9 Alv.

Figur 4. Ritning över den östra sektionen i schakt 1. Skala 1:40.

Undersökning

Två schakt övervakades, schakt 1 låg i änden på Kyrkogatan mot Ämbetsgatan, schakt 2 gick från fastigheten Gäddan 1 rakt ut i Kyrkogatan invid portlidret centralt över den källaren (figur 3). På den övriga undersökningsytan togs endast asfalten och delar av bärlagret bort, varvid man inte gick ner till arkeologiskt intressanta lager, utan endast kom ner till den tidigare kullerstensgatan.

Resultat

I schakt 1 påträffades inga anläggningar men väl kulturlager. Schaktet var 6x1,2 meter stort med ett djup av 1,15 meter. Den västra och södra sektionen var störda av tidigare markarbeten men den östra och norra var intakta.

Under asfalten kom den gamla kullerstensbeläggningen fram som användes fram till 1970-talet. Under kullerstenen fanns ett 0,4 meter tjockt fyllnadslager av sand som följdes av ett 0,05 meter tjockt brandlager med fragment av tegelstenar. Detta ligger på samma nivå som det brunna stockvarvet i schakt 2. Under brandlagret kom ytterligare två gamla markhorizonter med kulturlager separerade av sandlager (figur 4).

Schakt 2 togs upp för att dra ett ventilationsrör från källaren. Schaktet var 4,1x1 meter stort med ett djup av 1,2 meter. Överst i sektionen syntes asfalt med ett 0,04–0,05 meter tunt sandlager under. Detta följdes av det kullerstenslager som fanns inom hela undersökningsområdet. Därunder kom fyllnadsmassor i form av sand med en tjocklek av 0,53 meter vilket följdes av ett förkolnat stockvarv. Stockvarvet sträckte i hela schaktets längd och bestod av stockar med en tjocklek på 0,15–0,17 meter. En stock gick parallellt med den nuvarande byggnaden vid Gäddan 1 och utifrån den låg stockar vinkelrätt ut över det underliggande källarvalvet. Under stockvarvet låg ett lager med gulröd fin sand med en tjocklek av 0,20 meter och direkt därunder låg källarvalvet. Det hade ett lufthål i schaktets sydvästra ände (figur 5).

Figur 5. Västra sektionen i schakt 2, notera den förkolnade stocken i undre delen av schaktet. Foto: Karl-Fredrik Lindberg.

Tolkning

Lager 6 i schakt 1 med rikligt med kritpipor och kobben tolkas som ett avfalls-lager, en soptipp för de boende i kvarteret. Då brandlagret ovan bör vara spår från branden 1754 då det ligger på samma nivå som brandlagret i Schakt 2 (se nedan) är tippet från tiden strax innan. Det understa kulturlagret (lager 8) bör utifrån fynden vara från 1600-tal även om det kan spilla över något i bägge riktningar. Kullerstenen visar att det då fungerat som en gata eller en gårdsplan där en del avfall trampats ner/kastats.

I schakt 2 påträffades spåren från en nedbrunnen byggnad som stått ovanpå källarvalvet. Utifrån skriftliga källor och kartmaterialet kan vi säga att detta är spåren från en byggnad som förstördes vid stadsbranden 1754 varefter gatorna i området breddades och rätades ut (se kunskapsläge och figur 6). Om man jämför med resultaten från grävningen 2005 som tog plats inne i husen så kan man notera att man där kunde se spår från bägge stadsbränderna.

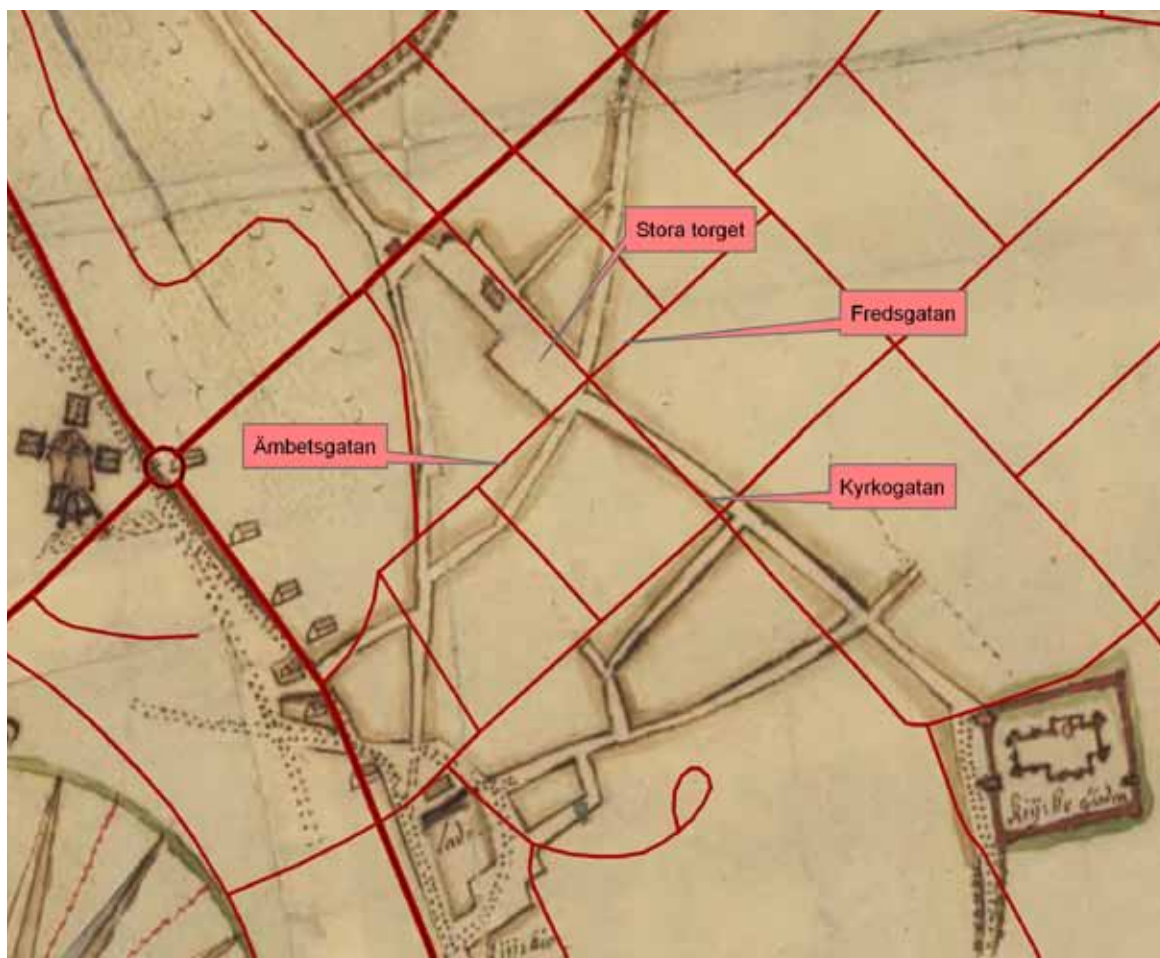
Denna lilla undersökning har visat att området har stor potential att tillföra ny arkeologisk och historisk kunskap gällande Hedemora stads utveckling. Vad gäller dessa två schakt kunde all nödvändig undersökning och dokumentation utföras inom förundersökningen varvid Dalarnas museum anser att en särskild undersökning ej är nödvändig för dessa markarbeten.

De mål som sattes för undersökningen får sägas ha uppfyllts och bilden av Hedemora stad före branden 1754 har tillförts ny kunskap.

Sammanfattning

Dalarnas museum utförde en förundersökning under perioden 16-24 juli 2009 vid kvarteret Gäddan 1 i Hedemora enligt länsstyrelsens beslut dnr 431-11865-08.

Undersökningen gav goda resultat, av största intresse var att man kunde visa på att det stod ett hus på källaren fram till branden 1754. Vid den efterföljande upprättningen och breddning av gator och kvarter hamnade källaren ute i Kyrkogatan. Här kunde vi via arkeologin direkt konfirmera de historiska källorna och få ny information kring en liten bit av Hedemoras tidigare bebyggelse. Vi kan även se att det ut mot Ämbetsgatan troligen inte stått en byggnad vid denna tidpunkt utan att området vid schakt 1 varit en plats för avfall där slaktrester, trasiga pipor och annat skräp deponerades.

Figur 6. Kartöverlägget visar det moderna vägsystemet på en karta från 1669 (LMV U18-1:1). Notera hur vägsystemet rätades ut vid omläggningen efter branden 1754.

Referenser

- Eriksson, Karin 1982 Hedemoratraktens kvartärgeologi. Ur *Hedemora socken – en bygd i förändring*. Hedemora kommun.
- Folin, Catharina 1978 *Hedemora. Medeltidsstaden 8*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport.
- Hyenstrand, Åke 1982 Forntidens Hedemora. Ur *Hedemora socken – en bygd i förändring*. Hedemora kommun.
- Lögdqvist, Anna 2004. *Arkeologisk schaktövervakning vid markarbetena inom fastigheten kv. Gäddan 1 i Hedemora; inom raä 194, Hedemora stad och kommun*. DM dnr 114/04. Stencil.
- Olsson, Daniels Sven 1971 *Bebyggelse i Hedemora stad. Kulturhistorisk miljöanalys*. Dalarnas museum, Hedemora kommun. Dalarnas museums serie rapporter 11.
- Ståhl, Harry 1982 Ortnamn i Hedemorabygden. Ur *Hedemora socken – en bygd i förändring*. Hedemora kommun.
- Sundström, Kjell & Olsson, Daniels Sven 1991 *Kulturbygden Hedemora – innerstaden. Bevarandeplan för Hedemora innerstad*. Hedemora kommun, Dalarnas museum. Dalarnas museums serie rapporter 18.
- Trotzig, Karl 1943 *Hedemora stads historia*. En hembygdsbok.
- Öhnegård, Vilhelm 1988 *Schaktövervakning och profildokumentation. Fredsgatan, Hedemora sn, Dalarna*. Dalarnas museum arkeologisk rapport 1988:3. Stencil.

Arkiv

FMIS: Riksantikvarieämbetets fornminnesinformation, www.fmis.raa.se/fmis
LMV: Lantmäteriverket, Gävle, Arkivsök, www.lantmateriet.se

Tekniska och administrativa uppgifter

Länsstyrelsens diarienummer:	431-11875-08
Länsstyrelsens beslutsdatum:	2009-03-24
Ekonomiskt kartblad:	12G 6c NV
Socken:	Hedemora
Fornlämningar, raä nr:	194 & 250
Koordinater, SV (RT 90, 2,5gon V):	X 6684546 Y 1510137
Höjd, SV (RH 70):	111 m ö h
Uppdragsgivare:	Hedemora kommun
Schaktlängd, meter:	10 meter
Tidsåtgång fält:	12 h
DM projektnummer:	1433
DM diarienummer:	140/08
Arkeologisk personal:	Karl-Fredrik Lindberg
Fältansvarig:	Karl-Fredrik Lindberg
Projektansvarig:	Eva Carlsson

Dokumentationsmaterial förvaras på Dalarnas museum. Inga fynd tillvaratogs.

Besöksadress: Stigaregatan 2-4, tfn: 023-76 55 00

Postadress: Box 22, 791 21 Falun

www.dalarnasmuseum.se